

Przesłuchiwanie świadków z niepełnosprawnością intelektualną

Elżbieta Pieńkowska^a, Izabela Fornalik^b

^aUniwersytet Szczeciński, ^bPolskie Towarzystwo Seksuologiczne

W polskim piśmiennictwie zagadnienia dotyczące czynności procesowych z udziałem osób z niepełnosprawnością intelektualną są praktycznie nieobecne. Artykuł jest próbą uzupełnienia tej wiedzy. Jego celem było ukazanie specyfiki funkcjonowania świadków z niepełnosprawnością intelektualną oraz prezentacja praktycznych uwag dotyczących organizacji przesłuchania z ich udziałem.

SŁOWA KLUCZOWE:

NIEPEŁNOSPRAWNOŚĆ INTELEKTUALNA, DZIECI, CZYNNOSCI PROCESOWE, PRZESŁUCHANIE

WPROWADZENIE

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną bez wątpienia stanowią grupę o „specjalnych potrzebach” związanych z organizacją postępowania sądowego, a zwłaszcza przesłuchania. Jednocześnie jednak – ze względu na brak polskiego piśmiennictwa – wielu przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości wyraża swoje wątpliwości dotyczące zakresu wsparcia, jakie powinno być udzielane w czynnościach procesowych świadkowi z obniżoną sprawnością intelektualną, i roli poszczególnych osób biorących udział w tych czynnościach. Zdarza się, że wątpliwości są tak duże, iż osobom z niepełnosprawnością intelektualną odmawia się prawa do uczestnictwa w przesłuchaniu, a sprawy z ich udziałem w charakterze ofiar lub jedynych świadków są umarzane. Jest to przede wszystkim związane z brakiem profesjonalnej wiedzy oraz rozpowszechnieniem stereotypów dotyczących tych osób, a zwłaszcza ich wiarygodności i zdolności do złożenia zeznań.

W związku z tym celem naszego artykułu jest ukazanie specyfiki funkcjonowania świadków z niepełnosprawnością intelektualną oraz prezentacja praktycznych uwag dotyczących organizacji przesłuchania z ich udziałem.

Mamy świadomość, że niniejszy artykuł dotyczy przesłuchiwanie małoletnich świadków. Ponieważ jednak po wejściu w dorosłość osoby z niepełnosprawnością intelektualną nadal pozostają osobami o specjalnych potrzebach, jesteśmy zdania, że zawarte w nim informacje mogą być również użyteczne w przygotowywaniu przesłuchania osób dorosłych. Z tego względu nie używamy terminów *osoba małoletnia z niepełnosprawnością* ani *dziecko*, lecz **osoba** z *niepełnosprawnością intelektualną*.

ŚWIADEK Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ JAKO WYZWANIE

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną – zarówno dzieci i młodzież, jak i dorośli – oraz czynności procesowe z ich udziałem stanowią szczególne wyzwanie dla wymiaru sprawiedliwości. Jest to spowodowane głównie tym, że osoby te tworzą bardzo zróżnicowaną grupę.

Tym, co stanowi swoistą część wspólną objawów u osób uzyskujących diagnozę niepełnosprawności intelektualnej, jest występowanie deficytów w zakresie funkcjonowania intelektualnego (wnioskowania, rozwiązywania problemów, myślenia abstrakcyjnego, uczenia się) oraz w przystosowaniu się. Deficyty te z kolei powodują niepowodzenia w realizacji standardów rozwojowych i społeczno-kulturowych oraz utrudniają funkcjonowanie w różnych sferach życia, tj. porozumiewaniu się, samodzielności i uczestnictwie społecznym (DSM-5, 2013).

Poziom funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną w różnych sferach życia jest zróżnicowany w zależności od stopnia tej niepełnosprawności – od możliwości prowadzenia w miarę samodzielnego życia w przypadku osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną, przez konieczność uzyskiwania wsparcia w niektórych obszarach życia w przypadku osób z niepełnosprawnością umiarkowaną, po pełną zależność w zakresie zaspokojenia nawet podstawowych potrzeb w przypadku osób ze znaczną lub głęboką niepełnosprawnością intelektualną¹.

---

1 Wyróżnia się cztery stopnie niepełnosprawności intelektualnej: lekki, umiarkowany, znaczny i głęboki. Opis funkcjonowania osób o różnym stopniu niepełnosprawności intelektualnej można znaleźć w DSM-5 oraz piśmiennictwie z zakresu pedagogiki specjalnej i psychologii.

Należy do tego dodać, że niepełnosprawności intelektualnej (zwłaszcza głębszym stopniom) towarzyszą często dodatkowe zaburzenia, czyli sprzężenia chorobowe, problemy w zakresie funkcjonowania zmysłów (wady wzroku, słuchu) i trudności w zakresie poruszania się (np. mózgowie porażenie dziecięce, przepuklina oponowo-rdzeniowa), które dodatkowo mogą utrudniać uczestnictwo w postępowaniach sądowych. W takich wypadkach używa się określenia *osoba ze sprzężoną niepełnosprawnością* lub *osoba z wieloraką niepełnosprawnością*.

Tym, co różnicuje osoby z niepełnosprawnością intelektualną, są też możliwości w zakresie komunikacji (odbioru i nadawania informacji). Im bowiem głębszy stopień niepełnosprawności występujący u danej osoby, tym większe trudności sprawia jej zrozumienie przekazywanych informacji, zadawanych pytań czy wydawanych poleceń, a także bardziej ograniczone są jej możliwości w komunikacji werbalnej. Nie sposób w tym miejscu przedstawić pełnej charakterystyki rozwoju mowy i jej zaburzeń u osób z niepełnosprawnością intelektualną. Chcemy jedynie zaznaczyć, że u osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną występują trudności z formułowaniem myśli i wypowiedzi, agramatyzmy, mały zasób słownictwa oraz częste wady wymowy; u osób z umiarkowaną niepełnosprawnością intelektualną – opóźniony rozwój mowy, proste zdania, wymowa wadliwa i niewyraźna, ograniczony słownik, brak pojęć abstrakcyjnych; u osób ze znaczną niepełnosprawnością intelektualną – duże opóźnienie rozwoju mowy, brak zdań, dominują monosylaby, zasób słownictwa minimalny, osoba nie odmienia przez przypadki; a u osób z głęboką niepełnosprawnością intelektualną mowa jest niewykształcona, zdarza się używanie 2–3 wyrazów i rozumienie kilku prostych poleceń.

Pragniemy jednak wyraźnie podkreślić, że brak mowy (komunikacji werbalnej) lub jej ograniczenia nie muszą być równoznaczne z niemożnością komunikowania się i świadczyć o niskim poziomie sprawności intelektualnej.

Zdarza się bowiem, że osoba z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim lub umiarkowanym, zespołem Downa, mózgowym porażeniem dziecięcym lub innym zaburzeniem, ze względu na uszkodzenia aparatu artykulacyjnego lub mózgu nie posługuje się mową, jednak potrafi ją zrozumieć i przy użyciu odpowiednich metod wspierających jest w stanie opowiedzieć o zdarzeniu, wyrazić swoje potrzeby i odpowiedzieć na pytania. Wymaga to jednak od partnera interakcji czasu, gotowości dopasowania się, a przede wszystkim znajomości systemu komunikacyjnego, jakiego używa dziecko czy nastolatek.

Wiele osób z niepełnosprawnością intelektualną lub z zaburzeniami ze spektrum autyzmu korzysta z alternatywnych i wspomagających metod komunikacji (*augmentative and alternative communications, AAC*). Są to wszelkie sposoby

zastępujące lub wspomagające naturalną mowę, umożliwiające przekazywanie i odbieranie komunikatów, by osoba mogła lepiej porozumiewać się i uczestniczyć w życiu społecznym. Można do nich zaliczyć różne systemy gestów, symboli graficznych czy obrazków, np. *Picture Communication Symbols* (PCS), *Picture Pictogram Ideogram Communication* (PIC), Blissymbols, Makaton, tablice z literami i symbolami, książki komunikacyjne, sprzęt oraz oprogramowanie komputerowe². W dostępnych systemach komunikacyjnych można znaleźć symbole graficzne, które odnoszą się do wszystkich aspektów życia człowieka, również do jego seksualności, ale także takie, które reprezentują czynności przestępcze, miejsca zdarzenia, pojęcia czasowe, różne osoby czy też czynności procesowe. Dzięki użyciu AAC nawet dziecko niemówiące, mające trudności w poruszaniu się i używaniu rąk jest w stanie zbudować wypowiedź, o ile w jego systemie znajdzie się odpowiednie słownictwo i osoba, która, uczestnicząc w rozmowie, okaże wsparcie i cierpliwość.

To różnicowanie osób o obniżonej sprawności intelektualnej oraz występowanie u nich dodatkowych trudności wymusza na sędziach, prokuratorach, a przede wszystkim na biegłych sądowych zdobycie wiedzy (wykraczającej poza standardową), a także umiejętności, które umożliwią dobre przygotowanie przesłuchania i profesjonalne zaangażowanie w jego przebieg.

Wiedza i umiejętności to jednak nie wszystko. Sprawą istotną wydaje się też świadomość swoich przekonań dotyczących osób z niepełnosprawnością intelektualną jako ofiar czy świadków przestępstw, a także ich udziału we wszelkiego typu czynnościach sądowych. Oto kilka najbardziej powszechnych stereotypów związanych z omawianym zagadnieniem: „osoby niepełnosprawne intelektualnie budzą głównie litość, zatem któż mógłby chcieć zrobić im krzywdę?”, „osoby niepełnosprawne są niemal zawsze pod opieką bliskich, więc sprawca nie ma do nich dostępu”, „ograniczone możliwości intelektualne sprawiają, że konsekwencje doświadczenia przez przemocę przez te osoby nie są tak traumatyczne jak w przypadku osób pełnosprawnych”, „osoby niepełnosprawne intelektualnie czy z autyzmem nie mogą być wiarygodnymi świadkami, ponieważ zwykle konfabulują”.

Stereotypowe przekonania, brak odpowiedniej wiedzy czy doświadczeń w kontakcie z osobami z niepełnosprawnością intelektualną (szczególnie z niepełnosprawnością wieloraką), a także lęk przed takim kontaktem, mogą powodować u poszczególnych przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości tendencję do umarzania

---

2 Więcej informacji na temat AAC można znaleźć na stronach <http://www.communicationmatters.org.uk> i <https://www.isaac-online.org>.

postępowań bez podejmowania prób przesłuchiwania świadków z niepełnosprawnością lub do nieumiejętnego podejmowania takich prób.

Jest to niepokojące, bowiem wyniki badań wskazują, że diagnoza niepełnosprawności intelektualnej zwiększa ryzyko wiktyimizacji od trzech do siedmiu razy w porównaniu z populacją ogólną. Osoby z niepełnosprawnością są częściej ofiarami kradzieży, ale przede wszystkim znacznie częściej niż osoby pełnosprawne doświadczają różnych form przemocy. Szczególnie niepokojące są wskaźniki wiktyimizacji seksualnej oraz to, że przestępstwa te są popełniane wielokrotnie w grupach znajdujących się w różnych przedziałach wiekowych i w różnych środowiskach oraz że w większości przypadków nie są zgłaszane (Fogden, Thomas, Daffern, Ogloff, 2016). Sullivan i Knutson (2008) wykazali, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną 4,6 razy częściej niż ich sprawni rówieśnicy doświadczają przemocy seksualnej. Krzywdzenie tej grupy osób przybiera też formę zaniedbywania oraz przemocy fizycznej i emocjonalnej.

Istnieją czynniki, które sprawiają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną są podatniejsze na wejście w rolę ofiary różnych form przemocy. Można wśród nich wyróżnić:

- większą uległość i zewnątrzsterowność³;
- brak umiejętności rozumienia implikacji oraz potencjalnych konsekwencji określonych niebezpiecznych sytuacji i wydarzeń;
- deprivację potrzeby bliskości emocjonalnej i fizycznej oraz afiliacji;
- wyobcowanie i izolację prowadzącą do nieselektywnego oraz nieadekwatnego poszukiwania, inicjowania i podtrzymywania kontaktów interpersonalnych;
- farmakoterapię, która osłabia umiejętności samoobrony w sytuacjach zagrażających (Pieńkowska, 2008).

Socjalizacja osób z niepełnosprawnością intelektualną często jest skupiona na kształtowaniu u nich postuszeństwa i zależności wobec powszechnie uznanych autorytetów kosztem podmiotowości i niezależności. A to niejednokrotnie prowadzi do tego, że osoby te „przyzwalają” na zachowania przemocowe ze strony innych i nie ujawniają własnego cierpienia. Inną tego konsekwencją jest wzrost podatności

---

3 Zewnątrzsterowność w funkcjonowaniu człowieka w psychologii związana jest z przekonaniem o zewnętrznym źródle kontroli we własnej aktywności. Oznacza to, że zachowanie jest sterowane przez czynniki zewnętrzne – osoba czuje się wtedy zależna od otoczenia, ma poczucia bycia kierowaną przez innych ludzi (rodzinę, system szkolny, środki masowego przekazu) oraz obowiązujące nakazy i zakazy, instrukcje, kary oraz nagrody. Dlatego człowiek sterowny jest podporządkowany, bierny, niezdolny do samodzielnego podejmowania decyzji ani do kierowania własnym zachowaniem, oczekujący, że inni będą podejmowali za niego decyzje, nie umiejący brać odpowiedzialności za własne czyny.

na sugestie podczas przesłuchania i skupianie się na odczytaniu oczekiwań jego uczestników lub innych osób znaczących zamiast na przekazywaniu rzeczywistych informacji o zdarzeniu.

Funkcjonowanie poznawcze, emocjonalne i społeczne osób z obniżoną sprawnością intelektualną czyni tę grupę szczególnie podatną na oddziaływania wiktyimizujące ze strony otoczenia na wielu płaszczyznach. Tym, co zwiększa prawdopodobieństwo tego zjawiska, jest niedostateczna ochrona osób niepełnosprawnych przed krzywdzeniem, która jest niejednokrotnie efektem:

- braku wsparcia rodziców w sytuacji otrzymania diagnozy o niepełnosprawności dziecka i w późniejszym procesie wychowawczym;
- braku oddziaływań edukacyjnych na wszystkich etapach opieki instytucjonalnej, które miałyby na celu profilaktykę krzywdzenia dzieci, młodzieży i dorosłych;
- braku interdyscyplinarnych narzędzi diagnostycznych pomocnych w konstruowaniu programów interwencyjnych w sytuacji doświadczania różnych form przemocy przez osoby niepełnosprawne.

Warte podkreślenia jest to, że świadkowie i ofiary z niepełnosprawnością intelektualną są grupą, która ma trudności z ujawnieniem doświadczonych krzywd, w tym często wykorzystania seksualnego. Konsekwencją jest niewątpliwie duże prawdopodobieństwo zignorowania sygnałów o doświadczonej traumie lub potraktowania ofiary jako niewiarygodnej. Owe trudności w ujawnieniu mogą być skutkiem m.in.:

- niepewności co do uczuć i myśli osób, które mają być odbiorcami treści ujawnienia – ofiara chce wiedzieć, czy rozmówca traktuje ją jako osobę mówiącą prawdę, godną szacunku i ochrony. Jest to istotne, ponieważ przewidywana reakcja może powstrzymać ofiarę od ujawnienia lub spowodować selekcję przekazywanych informacji;
- braku takiego dialogu, w którym pojawia się ten sam punkt odniesienia dla ujawnianych treści – bazą dobrego dialogu jest chęć wzajemnego zrozumienia się wyrażana przez każdego z uczestników, jednak to prowadzący rozmowę wprowadza ogólne wątki o tym, co czują skrzywdzone osoby, czego się obawiają, o wyłącznej winie sprawcy, a nie ofiary, oraz wyjaśnia niejasne wyrażenia i treści bez wywoływania np. poczucia winy w przypadku silnych lęków lub ograniczeń poznawczych itp.;
- braku dbałości o to, aby rozmowa na temat doświadczonych krzywd miała miejsce w sytuacji, którą cechuje prywatność i brak presji emocjonalnej – zadbanie o wspomniane kwestie, a także inicjowanie rozmowy poprzez wyrażanie zainteresowania i zrozumienia (lub gotowość zrozumienia) wszystkich uczuć, jakie odczuwa ofiara, niewątpliwie zwiększa prawdopodobieństwo ujawnienia (Jensen, 2005).

W wielu badaniach klinicznych z udziałem osób z niepełnosprawnością intelektualną (por. McCarthy, 2001; Millard, 1994; Sobsey, 1994) wykazano, że osoby te nie są skłonne ujawniać swoich urazogennych doświadczeń, dopóki nie dostrzegą gotowości otoczenia do przyjęcia przekazu tego typu. Symptomy będące konsekwencjami różnego rodzaju przemocy są jednak ignorowane lub nie są rozpoznawane w środowisku społecznym. A to często prowadzi u ofiar z niepełnosprawnością do ukształtowania się tendencji do fizycznego i emocjonalnego ochraniać siebie przed niewłaściwym lub potencjalnie niebezpiecznym ujawnieniem doznawanej przemocy. Efektem tego jest milczenie o swojej jednorazowej lub permanentnej krzywdzie.

OSOBA Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ ZEZNAJE JAKO ŚWIADEK I OFIARA

Świadek z obniżoną sprawnością intelektualną cechuje się swoistą wrażliwością psychologiczną i ograniczeniami w kontekście kompetencji do złożenia wiarygodnego zeznania podczas przesłuchania. Jest to przede wszystkim związane z deficytowym funkcjonowaniem pamięci, a szczególnie z zapamiętywaniem i wydobyciem zapamiętanych treści. Niewątpliwie może to być istotne w przekazywaniu przez świadków z niepełnosprawnością intelektualną informacji o danym zdarzeniu i związanych z nim własnych przeżyciach. Dodatkowo tym, co istotnie różnicuje sposób zachowania świadka podczas przesłuchania i jakość przekazywanych przez niego informacji, są:

- ogólne kompetencje poznawcze (np. pojemność pamięci, skłonność do uzupełniania luk w pamięci treściami zmyślonymi);
- jakość rozwoju i funkcjonowania społecznego (np. podatność na sugestię, kompetencje społeczne, uległość);
- aktualne funkcjonowanie (stan) emocjonalny (np. poziom lęku, obniżony nastrój, poczucie winy, stres pourazowy, wyparcie obronne; Fornalik, 2011; Green, 2001; Shabalala, Jasson, 2011).

Badania wykazały (Gudjonsson, Henry, 2003; Scullin, Ceci, 2001), że świadkowie z obniżoną sprawnością intelektualną są podatniejsi na sugestię podczas przesłuchania ze względu na:

- jakość funkcjonowania pamięci, która zwiększa podatność na sugestię w przypadku pytań wprost;

- ograniczonym radzeniem sobie z niepewnością i oczekiwaniami społecznymi zawartymi w pytaniach;
- większą podatność na presję odczuwaną podczas zadawania pytań.

Beail (2002) wskazuje, że istotna jest nie tylko jakość pamięci, ale także jej funkcjonowanie w sytuacji stresogennej i lękotwórczej (jaką niewątpliwie może być składanie zeznań). Podkreśla także, że niepełnosprawność intelektualna nie wyklucza uzyskania wiarygodnej relacji własnych doświadczeń i opisu zdarzeń, jeśli sposób ich uzyskiwania będzie uwzględniał wieloaspektową specyfikę funkcjonowania świadka (Beail, 2002).

Będąc świadkiem, osoba z niepełnosprawnością – tak jak inni w tej roli – jest postawiona wobec następujących oczekiwań społecznych:

- udzielenia dokładnych odpowiedzi w sprawie;
- umiejętności odpowiedzi na każde zadane pytanie;
- posiadania wiedzy na temat zdarzeń będących przedmiotem przesłuchania (Kebbel, Hatton, Johnson, 2004).

W odniesieniu do wyżej wymienionych oczekiwań szczególne znaczenie mają określone rodzaje pamięci i związane z nimi procesy wydobywania zapamiętanych treści.

Perlman, Ericson, Esses, i Isaacs (1994) oraz Beail (2002), podejmując temat badań dotyczących uwarunkowań sugestywności u świadków z obniżoną sprawnością intelektualną, wskazują na większe prawdopodobieństwo uzyskania wiarygodnych zeznań, gdy zadawane pytania odnoszą się do pamięci epizodycznej⁴ (szczególnie tej autobiograficznej), a nie semantycznej⁵. Dzieje się tak dlatego, że osobie z deficytami pamięci łatwiej jest odkodować te zapamiętane treści, które odnoszą się do ważnego i emocjonalnie zabarwionego zdarzenia. W pamięci epizodycznej są zapamiętywane zdarzenia wraz z ich kontekstem czasowym i przestrzennym, a ich treść dotyczy danego człowieka, wchodzi w skład jego osobistego doświadczenia i – jako taka – jest przez niego świadomie przeżywana. Dlatego właściwie skonstruowane przesłuchanie osoby niepełnosprawnej powinno się koncentrować na odtwarzaniu indywidualnych doświadczeń na temat wiktyimizacji, a nie weryfikowaniu ogólnej wiedzy z danej dziedziny.

---

4 Pamięć epizodyczna jest pamięcią zdarzeń wraz z ich kontekstem czasowym i przestrzennym (tj. kiedy, gdzie i w jakich okolicznościach miały miejsce). Zdarzenia bezpośrednio dotyczą danego człowieka, wchodzi w skład jego osobistego doświadczenia życiowego i są przez niego świadomie przeżywane.

5 Pamięć semantyczna obejmuje fakty i wiedzę ogólną o świecie. Fakty objęte pamięcią semantyczną nie mają bezpośredniego odniesienia do znajdującego je człowieka.

ORGANIZACJA PRZESŁUCHANIA Z UDZIAŁEM OSOBY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ – JAK PRZESŁUCHIWAĆ, ABY UZYSKAĆ WAŻNE INFORMACJE I NIE ZASZKODZIĆ?

Poniżej prezentujemy różne aspekty organizacji przesłuchania świadków z niepełnosprawnością intelektualną. Obejmują one kwestie związane z udziałem poszczególnych osób, przygotowaniem miejsca, planowaniem poszczególnych etapów przesłuchania oraz sposobem jego prowadzenia.

Rola biegłego sądowego w przesłuchiwanie świadków z niepełnosprawnością intelektualną

W przypadku przesłuchiwanie osób z niepełnosprawnością intelektualną rola biegłego sądowego jest szczególnie ważna. Staje się on swoistym „pośrednikiem” lub „pomostem” między świadkiem a sędzią czy prokuratorem. Trudno bowiem oczekiwać, że wszyscy przedstawiciele wymiaru sprawiedliwości zdobędą specjalistyczną wiedzę dotyczącą osób z niepełnosprawnością intelektualną lub innymi zaburzeniami oraz komunikacji z nimi.

Ważne jest zatem, by biegły sądowy był specjalistą posiadającym nie tylko kompetencje w zakresie przesłuchiwanie i realizacji czynności przygotowawczych, ale także wiedzę na temat osób z niepełnosprawnością, specyfiki ich funkcjonowania w różnych sferach oraz praktyczne umiejętności związane z porozumiewaniem się z nimi. Fakt bycia psychologiem – bez doświadczeń w kontakcie z osobami z niepełnosprawnością intelektualną, niepełnosprawnością sprzężoną oraz bez specjalistycznego przygotowania w tym względzie – nie wystarczy, by sprostać tak trudnemu zadaniu, jakim jest uczestnictwo w przesłuchiwanie świadka lub ofiary z niepełnosprawnością. Byłoby więc bardzo pomocne, by biegły sądowy był zarówno psychologiem, jak i pedagogiem specjalnym albo przynajmniej – jako psycholog bez dodatkowych kwalifikacji – miał doświadczenie w pracy z osobami z niepełnosprawnością intelektualną.

Zakładamy, że zaangażowanie biegłego sądowego w postępowanie z udziałem osoby z niepełnosprawnością intelektualną musi być znacznie większe niż wtedy, gdy świadek jest pełnosprawny. Ogólne wytyczne dotyczące roli biegłego przedstawiono w piśmiennictwie (Budzyńska, 2007), my zaś poniżej prezentujemy jego specyficzne zadania, gdy świadek jest osobą z niepełnosprawnością intelektualną:

- Większe zaangażowanie w sprawę na etapie fazy przedwstępnej: zbieranie informacji potrzebnych do oceny gotowości świadka do udziału w przesłuchaniu,

do organizacji przesłuchania z uwzględnieniem specyfiki niepełnosprawności świadka (w tym miejsca, czasu, sposobu przesłuchiwania); przygotowanie pozostałych osób (sędziego, prokuratora, adwokata) do przesłuchania z udziałem konkretnej osoby z niepełnosprawnością; przygotowanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną do przesłuchania i współpraca w tym względzie z osobami z jej otoczenia (rodziną i specjalistami z placówki, do której uczęszcza).

- W czasie przesłuchania większe zaangażowanie w prowadzenie przesłuchania, w tym zadawanie pytań osobie z niepełnosprawnością intelektualną. Sugerujemy, by biegły sądowy był jedyną osobą reprezentującą wymiar sprawiedliwości, która jest w bezpośrednim kontakcie z osobą z niepełnosprawnością podczas przesłuchania (w pokoju przesłuchań).
- Kontrola organizacyjnych aspektów przesłuchania (wybór miejsca i jego dostosowanie, wybór czasu przesłuchania, dostosowanie narzędzi pomocnych w przesłuchiowaniu świadka).
- Ocena wiarygodności świadka po przeprowadzeniu przesłuchania, z uwzględnieniem wszystkich informacji dotyczących specyficznego funkcjonowania osoby z niepełnosprawnością intelektualną.

Działania biegłego sądowego są swoistą klamrą spinającą wszystkie elementy składające się na przesłuchiwanie świadków z niepełnosprawnością intelektualną.

Organizacja przesłuchania osób z niepełnosprawnością intelektualną

Organizacja przesłuchania osoby z niepełnosprawnością intelektualną może nieco odbiegać od schematu stosowanego w przypadku przesłuchiwania sprawnych intelektualnie małoletnich świadków i może wiązać się z wprowadzeniem czynności dodatkowych. Zasadnicza różnica dotyczy przede wszystkim znacznego rozbudowania fazy przedwstępnej (przygotowawczej) przesłuchania.

Przed przesłuchaniem – faza czynności przygotowawczych

Rolę szczególną w przygotowaniu przesłuchania z udziałem świadka z niepełnosprawnością intelektualną odgrywa faza przedwstępna, czyli przygotowawcza. Jest ona rozłożona w czasie, a większość wchodzących w jej skład czynności należy wykonać przed dniem przesłuchania. Jej rozbudowanie i uzupełnienie o dodatkowe czynności może być pomocne w realizacji właściwej fazy przesłuchania. W fazie przygotowawczej znaczącą rolę odgrywa biegły sądowy, którego celem jest zebranie

jak największej ilości informacji o małoletnim świadku oraz o jego najbliższym otoczeniu i rodzinie.

W większości przypadków już w tej fazie zasadne jest nawiązanie przez biegłego sądowego bezpośredniego kontaktu z osobą z niepełnosprawnością intelektualną i jej rodziną. Może to pomóc zwłaszcza w sytuacjach, gdy świadek ma trudności z nawiązywaniem relacji z osobami obcymi. Z innej strony, daje to też szansę biegłemu na zapoznanie się ze sposobem, w jaki komunikuje się małoletni świadek (jest to ważne zwłaszcza wtedy, gdy cechują go trudności w komunikacji werbalnej), i przećwiczenie danej metody komunikacji na neutralnych tematach.

Ważnym elementem fazy przedwstępnej jest ocena gotowości ofiary z niepełnosprawnością intelektualną do uczestniczenia w przesłuchaniu. Jest to zadanie dla biegłego psychologa, który poprzez oddziaływania diagnostyczne w określonych obszarach aktywności świadka opracowuje zalecenia dla przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości usprawniające skuteczność pozyskiwania wiarygodnych zeznań oraz niwelujące prawdopodobieństwo wtórnej wiktylizacji⁶.

Dobre wypełnienie roli świadka wymaga od niego zrozumienia stojącego przed osobą z niepełnosprawnością intelektualną zadania, jakimi są m.in. dokładne odpowiedzi na podstawie posiadanej wiedzy na pytania związane ze zdarzeniami będącymi przedmiotem przesłuchania (Kebbel i in., 2004; Zielona-Jenek, 2012). Dlatego ze względu na ograniczenia rozwojowe i kompetencyjne na różnych płaszczyznach ważna staje się nie tylko ocena jej gotowości, ale także przygotowanie do uczestniczenia w przesłuchaniu.

Głównymi celami przygotowania ofiary do roli świadka w sądzie lub prokuraturze są:

- wsparcie umożliwiające ofierze przekazanie kompletnych i wiarygodnych informacji;
- zminimalizowanie czynników uruchamiających wtórną traumatyzację (Budzyńska, 2007; Zielona-Jenek, 2012; Zmarzlik, 2009).

Budzyńska (2007, 2010) wskazuje przede wszystkim na takie zagadnienia w przygotowaniu do roli świadka, jak edukacja w odniesieniu do procedur i organizacji przesłuchania oraz prawa i obowiązki świadka. Istotne jest, aby tego typu oddziaływania

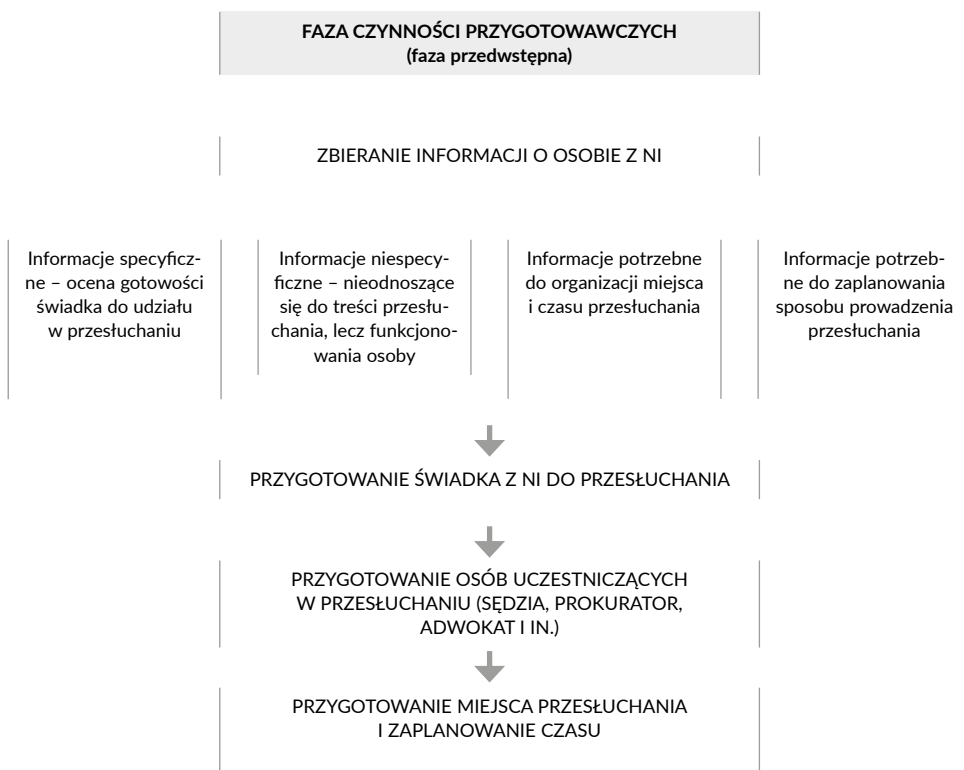
---

6 Wtórna wiktylizacja to zjawisko związane z uczestnictwem ofiary przestępstwa w różnych etapach postępowania sądowego, które wymagają odtworzenia wspomnień związanych z traumatycznym zdarzeniem. To niejednokrotnie ponownie uruchamia mechanizmy urazogenne leżące u podstaw danego doświadczenia i naraża jednostkę na silny dyskomfort. Wśród czynników uruchamiających wtórną wiktylizację można wymienić, m.in., przebieg procesu ujawnienia, jakość działań i procedur wymiaru sprawiedliwości oraz sekwencje działań w procesie tworzenia opinii sądowej (Szymańska-Pytlińska, Chodecka, 2014).

były dopasowane do możliwości oraz zasobów poznawczych i emocjonalnych przesłuchiwanej osoby.

W przypadku przesłuchiwania osoby z niepełnosprawnością intelektualną, a zwłaszcza z niepełnosprawnością sprzężoną, szczególnego znaczenia nabiera także przygotowanie miejsca i zaplanowanie czasu przesłuchania.

Na rysunku przedstawiamy poszczególne elementy składające się na fazę przedwstępną, a następnie szczegółowo omawiamy wybrane jej elementy.

Rysunek. Czynności składające się na fazę przygotowawczą (przedwstępną) przesłuchania.

Zbieranie informacji o osobie z niepełnosprawnością intelektualną i ocena jej funkcjonowania. W zebraniu danych mogą być pomocni rodzice, ale także specjaliści pracujący w placówkach, do których uczęszczają osoby z niepełnosprawnością intelektualną lub sprzężoną, oraz inni specjaliści, z których pomocy korzystają, np. terapeuta integracji sensorycznej, terapeuta komunikacji / logopeda, psychoterapeuta czy edukator seksualny / seksuolog.

Tabela 1

Informacje o osobie z niepełnosprawnością intelektualną istotne w kontekście przeprowadzenia przesłuchania

Kategorie informacji	Diagnoza i opis funkcjonowania świadka	Cel uzyskanych informacji
Informacje specyficzne – ocena wiarygodności świadka z niepełnosprawnością intelektualną	<ul style="list-style-type: none"> – Ocena funkcjonowania poznawczego (np. umiejętność syntezy i analizy spostrzeganych bodźców, zdolność werbalizacji, funkcjonowanie pamięci i koncentracja uwagi). – Ocena funkcjonowania społecznego i kompetencji społecznych (np. potrzeba aprobaty społecznej, spostrzeganie społeczne, atrybucja sytuacji społecznych i osób w nich uczestniczących, znajomość norm społecznych, podatność na sugestie). – Ocena funkcjonowania emocjonalnego (poziom lęku, zespół stresu pourazowego, strategię zaradcze w sytuacji trudnej). – W przypadku spraw dotyczących wykorzystania seksualnego ocena poziomu świadomości i wiedzy seksualnej. 	<p>Diagnoza dostarczająca informacji o osobie przesłuchiwanej w wymienionych obszarach w znacznym stopniu podnosi skuteczność i jakość oszacowania wiarygodności świadka z obniżoną sprawnością intelektualną. Daje też możliwość kontroli działania takich czynników mogących zniekształcać lub blokować jego funkcjonowanie podczas składania, jak:</p> <ul style="list-style-type: none"> – poczucie bycia niewiarygodnym w odbiorze otoczenia, – poczucie wstydu i winy, – obawa o bezpieczeństwo własne i swoich bliskich, – poczucie bycia przepytywanym (w tzw. krzyżowym ogniu pytań).
Informacje niespecyficzne – nie-odnoszące się bezpośrednio do treści przesłuchiwania, dotyczące funkcjonowania osoby z niepełnosprawnością intelektualną.	<ul style="list-style-type: none"> – Występowanie sprzężeń chorobowych, w tym także zaburzeń psychicznych, np. zaburzenia psychotycznego, obsesyjno kompulsyjne lub innych. – Przyjmowane leki i ich wpływ na funkcjonowanie. – Występowanie dodatkowych problemów, np. zaburzeń zachowania (agresywnych, autoagresywnych), zachowań stereotypowych. – Występowanie zaburzeń sensorycznych i ich wpływ na funkcjonowanie. – Specyficzne wzorce zachowań, np. dążenie do niezmienności, rytualizacja, – Sposoby redukcji napięcia emocjonalnego, np. stereotypie, zabawa. 	<p>Zebranie informacji dodatkowych pozwala lepiej zrozumieć zachowanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną podczas przesłuchania i może ułatwić ocenę jej wiarygodności jako świadka.</p>
Informacje potrzebne do organizacji miejsca i czasu przesłuchania	<ul style="list-style-type: none"> – Poziom sprawności ruchowej – sposób przemieszczania się, korzystanie z wózka lub innego sprzętu. – Przyjmowane leki i ich wpływ na funkcjonowanie (z uwzględnieniem rytmu dnia). – Rozkład dnia, aktywność dobową. – Sposoby reagowania na zmiany otoczenia. 	<p>Dzięki uzyskanym informacjom możliwe jest zaplanowanie miejsca i czasu przesłuchania, uwzględniając potrzeby osoby z niepełnosprawnością intelektualną, co zmniejsza ryzyko jej frustracji oraz zwiększa jej poczucie bezpieczeństwa, co z kolei może wpływać na przebieg przesłuchania i jego wynik.</p>

Kategorie informacji	Diagnoza i opis funkcjonowania świadka	Cel uzyskanych informacji
Informacje potrzebne do zaplanowania sposobu przesłuchania osoby	<p>Poziom funkcjonowania zmysłów (wzroku, słuchu).</p> <p>Umiejętności komunikacyjne:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Ocena poziomu komunikacji werbalnej: Czy występuje komunikacja werbalna? Czy jest zrozumiała? Czy występują wady wymowy, echolalie lub inne zaburzenia mowy? Czy świadek wykorzystuje mowę do komunikacji? Jaki jest poziom rozumienia mowy? – Czy użycie strategii wizualnych ułatwia zrozumienie pytań i przekaz werbalny? – Jaki system komunikacji wspomagającej czy alternatywnej stosuje? – Czy podczas przesłuchania niezbędna jest pomoc asystenta wspierającego komunikację z osobą? (kto jest asystentem i jaka jest jego rola?) – Czy do komunikacji potrzebne są określone narzędzia? Jakież? – Jak świadek komunikuje się w sytuacjach dla niej stresujących, np. wybiera piktogramy lub pisanie zamiast komunikacji werbalnej – Jak należy zadawać pytania? Czy wykorzystując strategię wizualne? Czy wystarczą słowne komunikaty? – Ile czasu potrzebuje, by odpowiedzieć na pytanie? 	<p>Odpowiedzi na pytania pozwalają zaplanować sposób komunikacji ze świadkiem podczas przesłuchania:</p> <ul style="list-style-type: none"> – zaplanowanie ewentualnego udziału asystenta wspierającego komunikację, – przygotowanie się biegłego sądowego do użycia danego systemu komunikacyjnego, – dobór potrzebnych narzędzi komunikacyjnych. <p>Dopasowanie do partnera komunikacji oraz dobór odpowiednich narzędzi ułatwiających komunikację daje osobie przesłuchiwanej możliwość przekazania informacji, wyrażenia uczuć, a także daje poczucie zrozumienia, co z kolei zmniejsza skutki wtórnej wiktyimizacji.</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie doświadczeń autorek.

Przygotowanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną do przesłuchania. Ważnym elementem czynności przedwstępnych jest przygotowanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną lub sprzężoną do przesłuchania. W przypadku niektórych osób – np. zwłaszcza z zaburzeniami ze spektrum autyzmu, umiarkowaną niepełnosprawnością intelektualną, problemami w komunikacji – przygotowanie to może wymagać większych zabiegów organizacyjnych niż w przypadku osób pełnosprawnych. Osoba z niepełnosprawnością może potrzebować więcej czasu na zrozumienie swojej roli w postępowaniu oraz poszczególnych czynności składających się na jej przebieg, a także użycia innych materiałów pomocniczych niż te, które stosowane są w przypadku dzieci pełnosprawnych, np. animacji, książeczek wydawanych przez Fundację Dajemy Dzieciom Siłę.

Nieocenioną rolę w procesie przygotowania świadka mogą odegrać specjaliści z placówki, do której on uczęszcza, jednak po wcześniejszym wyjaśnieniu im zasad, których powinni przestrzegać. Ich rolą może być włączenie się w przygotowanie odpowiednich materiałów opisanych poniżej oraz w inne czynności przygotowawcze.

Przygotowanie osoby z niepełnosprawnością do przesłuchania powinno być zindywidualizowane i uwzględniać jej konkretne potrzeby, poziom funkcjonowania intelektualnego oraz dodatkowe trudności. Poniżej prezentujemy różne działania, które mogą okazać się pomocne:

Oswojenie z miejscem przesłuchania:

- możliwość wcześniejszej wizyty w pokoju przesłuchań (nie w dniu przesłuchania, lecz kilka dni wcześniej) i dokładnego poznania tego miejsca wraz z poszczególnymi elementami wyposażenia;
- praca na zdjęciach miejsca przesłuchania i poszczególnych elementów pokoju (np. w ramach placówki);
- przygotowanie historyjki społecznej z pomocami wizualnymi o miejscu przesłuchania (we współpracy z placówką).

Oswojenie z osobą, która będzie prowadzić przesłuchanie, i innymi osobami w nim uczestniczącymi:

- o ile jest to możliwe, wcześniejsze spotkanie z biegłym sądowym lub użycie przedstawiającego go zdjęcia;
- wykorzystanie w rozmowie rysunków osób, które będą brały udział w przesłuchaniu (sędzia, prokurator, biegły sądowy);
- wyjaśnienie, jakie są funkcje poszczególnych osób biorących udział w przesłuchaniu – przygotowanie odpowiednich historyjek społecznych lub innych strategii wizualnych, filmów lub animacji.

Zapoznanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną z przebiegiem przesłuchania i jej rolą:

- wykorzystanie przygotowanych historyjek społecznych lub innych strategii wizualnych dotyczących przebiegu przesłuchania;
- odgrywanie inscenizacji, scenek dotyczących przesłuchania i mówienia prawdy;
- wyjaśnienie, w postaci zwizualizowanej, jakie świadek ma prawa;
- wyjaśnienie – z pomocą strategii wizualnych – co to znaczy kłamać i mówić prawdę;
- poinformowanie świadka, że może zabrać na przesłuchanie coś swojego (maskotkę itp.) oraz coś do jedzenia i picia.

Przygotowanie osób biorących udział w postępowaniu sądowym. Ważnym zadaniem stojącym przed biegłym sądowym jest przygotowanie pozostałych osób biorących udział w postępowaniu – sędziego, prokuratora, adwokata – do kontaktu z konkretną

osobą z niepełnosprawnością intelektualną lub sprzężoną. Przygotowanie to powinno obejmować następujące kwestie:

- zasady komunikowania się z osobami z niepełnosprawnością (np. wyjaśnienie, na czym polega określona metoda komunikacji alternatywnej);
- zasady wchodzenia w relację z osobą z niepełnosprawnością ruchową (poruszającą się na wózku, z porażeniem mózgowym);
- język, w jakim należy opisywać takie osoby („z niepełnosprawnością”, a nie „niepełnosprawne”);
- rozmowę na temat wpływu wyglądu osoby na ocenę jej wiarygodności oraz na stosunek do niej np. widok osoby z porażeniem czterokończynowym, z niemożnością wykonania ruchu celowego, bez możliwości komunikacji werbalnej może rodzić lęk w kontakcie oraz ocenę, że komunikacja z nią jest niemożliwa;
- rozmowę na temat przekonań osób biorących udział w przesłuchaniu na temat osób z niepełnosprawnością, ich wiarygodności w roli świadków oraz możliwości bycia wysłuchanym/przesłuchanym (identyfikacja stereotypów). Problemem jest niewątpliwie to, że ofiary te są często traktowane jako świadkowie niewiarygodni. A dla ofiary z obniżoną sprawnością intelektualną szczególnie ważna jest gotowość otoczenia do uznania jej za wiarygodną przy ujawnieniu.

Holder, Robinson i Frost (2011) – autorzy amerykańskiego podręcznika *Victims with Disabilities. The Forensic Interview. Techniques for Interviewing Victims with Communication and/or Cognitive Disabilities* – sugerują, że wskazany byłby udział przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości w warsztatach lub szkoleniach zwiększających ich świadomość w zakresie funkcjonowania osób z niepełnosprawnością.

Organizacja miejsca i czasu przesłuchania

Miejsce przesłuchania. Przesłuchiwanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną – podobnie jak dzieci pełnosprawnych – powinno być przeprowadzone w przyjaznym pokoju przesłuchań, zapewniającym poczucie komfortu. Pokój powinien odpowiadać formalnym wymogom przesłuchania (również pod względem technicznym), o czym piszą inni autorzy.

Przygotowując przesłuchanie osób z niepełnosprawnością, należy jednak wziąć pod uwagę poniższe kwestie dodatkowe:

- czy pokój jest dostępny dla osoby ze sprzężoną niepełnosprawnością ruchową? (konieczność pokonania długiego dystansu po schodach, wnoszenie wózka przez osoby obce mogą działać zakłócająco na przebieg przesłuchania);
- czy zapewniony jest dostęp do toalety dostosowanej do potrzeb osób z niepełnosprawnością ruchową;

- analiza wyposażenia pokoju pod względem znajdujących się w nim bodźców sensorycznych (słuchowych, wzrokowych, węchowych, dotykowych), które mogą działać rozpraszająco na osobę z zaburzeniami sensorycznymi;
- analiza miejsca przesłuchania pod względem bezpieczeństwa osoby przesłuchiwanej i innych osób biorących udział w przesłuchaniu (w przypadku, gdy u osoby z niepełnosprawnością występują zachowania autoagresywne lub agresywne, zwłaszcza w sytuacjach zwiększonego napięcia emocjonalnego);
- wyposażenie pokoju w pomoce i narzędzia, które mogą być potrzebne do uzyskania informacji od osoby przesłuchiwanej (poza standardowymi rekwizytami – np. schematycznymi rysunkami ludzkich postaci, papierem, kredkami, ołówkami – mogą być potrzebne pomoce wizualne określające czas, miejsca, osoby lub zachowania, np. poszczególne symbole z określonych systemów komunikacji alternatywnej, rysunki; w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną mających problemy w komunikacji werbalnej oraz ograniczenia manualne uniemożliwiające narysowanie czynności zastosowanie lalek anatomicznych – mimo że budzi kontrowersje – może okazać się pomocne, a nawet niezbędne).

Mamy świadomość, że kwestia przesłuchiwania osoby z niepełnosprawnością w miejscu zamieszkania lub w placówce, do której uczęszcza, bywa dyskusyjna. W wyjątkowych sytuacjach warto jednak rozważyć taką możliwość, zwłaszcza wtedy, gdy nie toleruje ona większych zmian i w nowym miejscu jej lęk wzrasta do poziomu, który zakłóci lub uniemożliwi przeprowadzenie przesłuchania. Może to dotyczyć osób z zaburzeniami ze spektrum autyzmu i współwystępującą niepełnosprawnością intelektualną.

Pomocne bywa – wcześniej niż w dniu przesłuchania – zapoznanie świadka z miejscem, w którym ono się odbędzie.

Planowanie czasu przesłuchania. Planując przesłuchanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną, a zwłaszcza z niepełnosprawnością sprzężoną, ważne jest uwzględnienie pory dnia. Przesłuchanie warto planować w czasie jej największej aktywności poznawczej. Istotne jest także uwzględnienie przyjmowanych przez nią leków, które mogą wpływać samopoczucie.

W przypadku osób z niepełnosprawnością, które są szczególnie przywiązane do planu dnia i źle reagują na zmiany (np. w przypadku spektrum autyzmu), konieczne może okazać się dostosowanie planu przesłuchania do planu aktywności świadka, a także dbałość o to, by nie pojawiło się zamiast aktywności istotnych dla niego lub związanych z doświadczaniem dużej przyjemności. A zatem pora przesłuchiwania

powinna być – o ile jest to możliwe – dostosowana do możliwości psychofizycznych świadka i rytmu jego dnia.

W przypadku zwiększonej męczliwości świadka zasadne może okazać się podzielenie przesłuchiwania krótsze etapy i stosowanie przerw służących regeneracji.

Przesłuchanie

Liczba osób podczas przesłuchania i obecność osób bliskich. W przypadku przesłuchiwania osób z niepełnosprawnością intelektualną zasadne jest maksymalne ograniczenie liczby osób przebywających w pokoju, w którym odbywa się przesłuchanie. Wskazane jest jednak, by był wśród nich biegły sądowy. Z tego względu ważne jest, by był on osobą znaną świadkowi (nawiązanie kontaktu powinno nastąpić w fazie przygotowawczej). Jeśli biegły sądowy nie ma odpowiedniego doświadczenia w kontakcie z osobami z niepełnosprawnością intelektualną, funkcję wspierającą – w drodze wyjątku – może pełnić specjalista niebędący biegłym, a posiadający stosowne kompetencje i wykształcenie, np. pedagog specjalny. Musi on być jednak dobrze przygotowany do stojących przed nim zadań.

Jeśli osoba z niepełnosprawnością intelektualną przejawia problemy w komunikacji werbalnej i stosuje alternatywne metody komunikacji (książkę do komunikacji, komputer lub inne narzędzia), zasadne może być włączenie do przesłuchania asystenta komunikacji. Pełni on jednak jedynie funkcję wspierającą (techniczną).

Zdarza się, że podczas przesłuchania konieczna jest obecność osoby znanej lub bliskiej świadkowi. Należy jednak wyrażać na to zgodę z bardzo dużą ostrożnością i jedynie w wyjątkowych oraz uzasadnionych przypadkach, np. kiedy bliski jest jedyną dostępną osobą, która może spełniać rolę asystenta wspierającego komunikację, lub osoba z niepełnosprawnością bez obecności rodzica/opiekuna odmawia udziału w przesłuchaniu lub przejawia zachowania niebezpieczne dla siebie lub innych (agresywne, autoagresywne).

Rozpoczęcie przesłuchania – faza wstępna przesłuchania. Do czynników, które mogą ułatwiać ujawnianie doświadczonej krzywdy przez świadków z niepełnosprawnością intelektualną, można niewątpliwie zaliczyć osobę przesłuchującą (jej postawę i zachowanie podczas przesłuchania) i sposób zadawania pytań. We wstępnej fazie przesłuchania ważne jest nawiązanie pozytywnego kontaktu biegłego oraz innych osób (sędziego, prokuratora, adwokata) z przesłuchiwanym świadkiem. Zakładamy jednak, że relacja z biegłym została już nawiązana podczas czynności przedwstępnych⁷.

---

⁷ Szczegółowe zalecenia sprzyjające budowaniu pozytywnej relacji z dzieckiem opisano

W tej części – podobnie jak w przypadku małoletnich świadków w normie intelektualnej – świadek jest informowany o tym, jaka jest rola osoby przesłuchującej, oraz o prawie do odmowy składania zeznań (zalecamy jednak przenieść te wyjaśnienia do fazy przedwstępnej, zaś w fazie wstępnej jedynie je przypomnieć). Istotne jest też ustalenie, czy świadek potrafi odróżnić kłamstwo od prawdy (Budzyńska, 2007), jednak i tę czynność warto umieścić w fazie przygotowawczej. W tej fazie należy spróbować też ustalić, jaka jest wiedza świadka w zakresie związanym z przedmiotem sprawy (Budzyńska, 2007). Ważne jest również uzgodnienie ze świadkiem, w jaki sposób zasygnalizuje zmęczenie, pragnienie lub inne potrzeby.

Rodzaje zadawanych pytań. Wiele badań wskazuje, że stopień adekwatności, dokładności oraz wiarygodności zeznań ofiary z niepełnosprawnością intelektualną zależy w znacznym stopniu od rodzajów zadawanych podczas przesłuchania pytań (por. Clifford, George, 1996; Kebbel, Wagstaff, 1997; Milne, 1999; Perlman i in., 1994). Perlman i in. (1994) wskazują, że zadając świadkowi z niepełnosprawnością pytania otwarte (np. „czy możesz opowiedzieć, co się stało we wtorek po lekcjach?”), można uzyskać więcej szczegółów, natomiast przy pytaniach bardziej szczegółowych (np. „czy możesz powiedzieć, w co był ubrany?” zamiast „czy możesz powiedzieć, jak on wyglądał?”) uzyskuje się informacje mniej dokładne. Nie zmienia to tego, że zeznania tej grupy świadków ze względu na specyfikę funkcjonowania poznawczego są mniej dokładne niż świadków w normie intelektualnej. Dlatego techniki prowadzenia przesłuchania powinny być tak dopasowane, aby uwzględniały trudności świadka w zapamiętywaniu, przechowywaniu i wydobywaniu z pamięci wspomnień określonych zdarzeń, a nie uruchamiały przekazywania informacji niedokładnych, niepełnych i nierzetelnych oraz wzmacniały jednocześnie posttraumatyczne mechanizmy obronne.

Na podstawie dotychczasowych badań oraz polskiego i zagranicznego piśmiennictwa z zakresu psychologii sądowej, a przede wszystkim psychologii zeznań świadków – ofiar przemocy (por. Ackerman, 2005; Bentovim i in., 1995; Budzyńska, 2007, 2010; Zielona-Jenek, 2012), warto uwzględnić w uzyskiwaniu informacji od osób z obniżoną sprawnością następujące istotne kwestie:

1. Niestosowanie pytań, w których zawarta jest opcja odpowiedzi (tzw. pytań sugerujących, ponieważ osoby niepełnosprawne intelektualnie są szczególnie

---

w piśmiennictwie (Budzyńska, 2007) i nie różnią się one od tych, które należy wziąć pod uwagę, nawiązując relację z osobą z niepełnosprawnością intelektualną. Pragniemy jednak zwrócić uwagę na to, by w kontakcie ze starszymi dziećmi, młodzieżą lub dorosłymi unikać ich infantylizowania.

podatne na ich sugestywny wpływ), czyli pytanie: *Na zewnątrz stał wysoki mężczyzna w przeciwstonych okularach, prawda?*, należy zastąpić pytaniem: *Czy na zewnątrz ktoś stał?* i ewentualnie kolejnym: *A jak wyglądał?*;

2. W miarę możliwości werbalnego konstruowania wypowiedzi stosowanie pytań otwartych (jednak nie oczekując długiej, spontanicznej narracji): *W co był pan X ubrany?*;
3. Stosowanie pytań zamkniętych, które ograniczają odpowiedź do kilku słów: *Jakiego koloru była kurtka pana X?*;
4. Stosowanie pytań rozstrzygających: *Czy pan X robi ci codziennie zakupy?*

Czego należy **szczególnie unikać** przy zadawaniu pytań świadkom z obniżoną sprawnością intelektualną:

1. Zadawania pytań przez przeczenie: *Nie uważasz, że to ważne, by powiedzieć komuś o zachowaniu Kasi?*;
2. Zadawania pytań z podwójnym przeczeniem: *Czy nie podoba się ci to, że nie zgodziłaś się z nim pójść do tamtego sklepu?*;
3. Zadawania więcej niż jednego pytania w tym czasie – szczególnie wówczas, gdy świadek nie zaczął lub nie skończył odpowiadać na pierwsze z zadanych pytań;
4. Powtarzania tego samego pytania w różnych momentach przesłuchania – w tej samej lub innej formie: *Czy pan X mówił, że robi ci coś złego, jeśli powiesz o tym komuś?* i później: *Czy Pan X straszył cię, że robi ci krzywdę, jeśli powiesz o tym komuś?*

Tym, co sprawia trudność w przypominaniu sobie i uruchamiania sugestywność i tworzenie faktów (a nie ich odtwarzanie) przez świadków, to pytania, które zawierają:

- weryfikowanie imion i nazwisk mało znanych świadkowi osób;
- określenie częstotliwości danej aktywności czy zdarzeń;
- umieszczanie zdarzeń w czasie, określenie konkretnych dat;
- podważanie wprost prawdomówności osoby z obniżoną sprawnością intelektualną: *To, co powiedziałaś o zachowaniu Tomka szkole nie było do końca prawdziwe;*
- sugestie na temat ograniczonych możliwości zapamiętywania przez świadka: *Wydaje się, że jednak niezbyt dobrze pamiętasz to, czy Kazik został w domu tego dnia?*;
- prośby o ponowne przekazanie informacji i powoływanie się na niewyraźnie sformułowane lub niesłyszalne wcześniejsze odpowiedzi: *Mówisz za cicho, powtórz odpowiedź na ostatnie pytanie o ...* (Kebbel i in., 2004).

Ogólne zasady dotyczące sposobu zadawania pytań przesłuchiwanym dzieciom są dostępne w piśmiennictwie (Budzyńska, 2007) i odnoszą się także do przesłuchiwania osób z niepełnosprawnością intelektualną.

CO JEST WAŻNE W OCENIE WIARYGODNOŚCI ŚWIADKÓW Z OBNIŻONĄ SPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ?

Ocena wiarygodności świadka wymaga uwzględnienia trzech obszarów dotyczących jego zeznania:

- możliwości świadka do przekazywania informacji na temat danego zdarzenia, czyli wdrożenie procedur dopasowanych do ograniczeń i zasobów świadków z obniżoną sprawnością intelektualną;
- treściowej analizy wiarygodności przekazanych informacji;
- odnoszenia treści analizy zeznań do zestawu kontrolnych wypowiedzi (Memon i in., 2003; Steller, Boychuk, 1992).

W odniesieniu do osób z niepełnosprawnością istotne jest uwzględnienie rzeczywistej potrzeby przekazania wszystkich istotnych faktów na temat zdarzenia w zestawieniu z motywami konkurencyjnymi. Wśród tych ostatnich można wyróżnić, m.in.:

- potrzebę zwrócenia na siebie uwagi otoczenia;
- zaspokojenie potrzeby aprobaty społecznej;
- odczuwaną presję otoczenia (rodziny, organów ścigania, itd.) do przekazywania określonych informacji.

Dobra ocena gotowości i przygotowanie do uczestniczenia w przesłuchaniu, a także wdrażanie adekwatnych i dopasowanych strategii przesłuchania niepełnosprawnego świadka-ofiary mieści się na pierwszym poziomie zapewnienia pozyskania wiarygodnego zeznania. Ważne jest również określenie stopnia, w jakim świadek z niepełnosprawnością intelektualną odróżnia informacje:

- prawdziwe od fałszywych;
- pochodzące z przeżytych zdarzeń od tych, które są efektem przypuszczeń i domysłów;
- pochodzące z bezpośrednich obserwacji od tych, które są uzyskane od innych osób (z ich opisów lub opinii; Zielona-Jenek, 2013).

Drugim obszarem są kryteria treściowej analizy wiarygodności uzyskanych podczas przesłuchania informacji na temat określonych zdarzeń. Tu dokonywana jest ocena zeznań świadka według 19 kryteriów uporządkowanych w pięciu kategoriach (tab. 2).

Tabela 2.

Istotne kryteria i wskaźniki wiarygodności zeznań świadka z niepełnosprawnością intelektualną

Kategorie i wskaźniki wiarygodności	Istotne kryteria i wskaźniki wiarygodności zeznań świadka z niepełnosprawnością intelektualną
I Ogólna charakterystyka 1. struktura logiczna 2. nieustrukturalizowane zeznanie 3. liczba detali	– zeznania osób z niepełnosprawnością intelektualną są w całości spójne, a pojawiające się rozbieżności należy oszacować w kontekście informacji zebranych w fazie przedwstępnej – wysoki stopień nieustrukturalizowania i mała liczba detali
II Zagadnienia szczegółowe 4. osadzenie kontekstualne 5. opis interakcji 6. odtworzenie rozmów 7. niespodziewane komplikacji podczas zdarzenia	– osadzenie czasowo-przestrzenne zdarzeń stwarza osobom niepełnosprawnym intelektualnie duże trudności i nie powinno być wyznacznikiem wiarygodności – łatwiej odnosić informacje zawierane w zeznaniach do codziennych rytuałów i zajęć w życiu świadka – deficyty poznawcze, a szczególnie funkcjonowanie pamięci, powodują, że świadkowi dużą trudność sprawiają opisy interakcji oraz odtworzenie rozmów – przekazywane informacje są fragmentaryczne, często pozbawione wynikania przyczynowo-skutkowego – może to również wpływać na podważanie wiarygodności opisów niespodziewanych komplikacji w przebiegu zdarzeń będących przedmiotem zeznań
III Szczegóły niezwykle 8. niezwykle detale 9. zbyteczne detale 10. detale nierozumiane 11. odniesienia do związków z innymi osobami 12. opis własnych stanów psychicznych 13. opis stanów psychicznych sprawcy	– zeznania świadka z niepełnosprawnością intelektualną, choć są ubogie w szczegóły, jednak mogą zawierać sporo detali niezwykle, zbytecznych oraz przez niego nierozumianych, co może wynikać ze specyfiki koncentracji uwagi – w związku z trudnościami w rozpoznawaniu złożonych emocji oraz deficytami kompetencji społecznych świadek może mylnie określać ekspresje emocjonalne innych osób – uwarunkowane indywidualnie i wychowawczo deficyty kompetencji emocjonalnych utrudniają wgląd we własne stany emocjonalne świadka
IV Kryteria odnoszące się do motywacji i sposobu składania zeznań 14. spontaniczne korekty 15. przyznawanie się do braku pamięci 16. wątpliwości wobec własnych zeznań 17. obwinianie siebie 18. przebaczenie sprawcy	– niepewność skuteczności własnej pamięci i nierozumienie pytań podczas składania zeznań powoduje, że świadek może bardzo często wprowadzać korekty, przejawiać wątpliwości wobec własnych wypowiedzi i zastanawiać się niepamięcią – co często bywa skutkiem zadawania nieadekwatnych rodzajów pytań podczas przesłuchania – zewnątrzsterowność i nasilona uległość wobec autorytetów sprawia, że świadek nie przypisuje złych intencji sprawcy i minimalizuje swoje poczucie krzywdy i cierpienia z powodu działań sprawcy

Kategorie i wskaźniki wiarygodności	Istotne kryteria i wskaźniki wiarygodności zeznań świadka z niepełnosprawnością intelektualną
V Elementy typowe dla danego przestępstwa	<ul style="list-style-type: none"> - np. w związku z częstym brakiem edukacji seksualnej dopasowanej do niepełnosprawnego intelektualnie odbiorcy świadek nie potrafi tworzyć nieprawdziwych scenariuszy dotyczących przemocy seksualnej i używać adekwatnego słownictwa opisującego funkcjonowanie seksualne i jego konteksty – dlatego istnieje prawdopodobieństwo, że przekazywany opis dotyczy rzeczywistych doświadczeń - istotne jest zweryfikowanie ewentualnych źródeł specyficznych informacji na temat doświadczonych zdarzeń – przeżyte vs zasugerowane i przeżyte vs wymyślone

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Steller, Boychuk (1992).

Trzecim, ostatnim, obszarem oceny wiarygodności zeznań świadka jest ich odnośnienie do tzw. wypowiedzi kontrolnych, które pozwalają na ostateczną weryfikację wiarygodności informacji uzyskanych podczas przesłuchania oraz innych zebranych dowodów istotnych w danej sprawie.

Tabela 3.

Zagadnienia kontrolne dla oceny wiarygodności zeznań świadków

Zagadnienia kontrolne przy ocenie wiarygodności zeznań świadków	Zagadnienia kontrolne przy ocenie wiarygodności zeznań świadków z niepełnosprawnością intelektualną
I. cechy psychologiczne świadka <ul style="list-style-type: none"> - nieadekwatność języka wypowiedzi świadka - nieadekwatność jego wiedzy - nieadekwatność emocji do treści przekazywanych informacji - podatność na sugestię 	<ul style="list-style-type: none"> - uwarunkowania indywidualne i społeczne wpływają na to, że zeznania świadków z niepełnosprawnością intelektualną cechuje nieadekwatność języka, wiedzy i emocji - jest to grupa świadków, którą cechuje wysoka podatność na sugestię, dlatego cała procedura przesłuchania powinna szczególnie kontrolować tę zmienną
II. cechy wywiadu <ul style="list-style-type: none"> - rodzaje zadawanych pytań - stopień sugestii stosowanych strategii pozyskiwania zeznań od świadka - presja udzielania odpowiedzi - ogólna jakość wywiadu 	<ul style="list-style-type: none"> - ten element powinien być kontrolowany przez wyczerpującą realizację celów wyznaczonych w fazie przedwstępnej oraz – bazujące również na wynikach tej fazy – zastosowane techniki we właściwej fazie przesłuchania
III. - motywy konkurencyjne dla ujawnienia i złożenia zeznania	<ul style="list-style-type: none"> - analiza tego obszaru również jest gwarantowana przez fazę przedwstępną, która szacuje obecność i nasilenie m.in. takich tendencji, jak: <ul style="list-style-type: none"> - wysoka potrzeba aprobaty społecznej - potrzeba zwracania uwagi otoczenia - lęk przed odrzuceniem przez rodzinę - działanie mechanizmów obronnych - objawy stresu pourazowego

Zagadnienia kontrolne przy ocenie wiarygodności zeznań świadków	Zagadnienia kontrolne przy ocenie wiarygodności zeznań świadków z niepełnosprawnością intelektualną
<p>IV. specyfika przestępstwa i spójność z innymi dowodami</p> <ul style="list-style-type: none"> – nieadekwatność informacji dotyczących specyfiki przestępstwa – niespójność z wcześniejszymi relacjami na temat zdarzenia oraz z innymi dowodami uzyskanymi w danej sprawie 	<p>– jeżeli np. ujawnienie przemocy rodzinnej odbywa się w warunkach pozarodzinnych, to istnieje znaczne prawdopodobieństwo (przy dłuższych interwałach czasowych między ujawnieniem a przesłuchaniem), że pojawi się wiele niespójności i rozbieżności między treścią zeznań a ujawnieniem oraz wcześniej uzyskanymi dowodami (a to może być często związane z uruchamianiem się różnych motywów konkurencyjnych pod wpływem presji ze strony otoczenia)</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Memon, Vrij, Bull (2003).

ZAKOŃCZENIE

Mamy świadomość, że w tym rozdziale zaprezentowałyśmy modelowe podejście do zagadnienia przesłuchiwanie osób z niepełnosprawnością intelektualną. Uważamy jednak, że wprowadzenie wielu z proponowanych rozwiązań jest możliwe bez większych zmian systemowych i środków finansowych. Wydaje się, że zasadnicze znaczenie ma, po pierwsze, przygotowanie odpowiedniej liczby kompetentnych biegłych sądowych, którzy sprostają postawionym przed nimi zadaniom, a po drugie – zmiana perspektywy postrzegania oraz oceny adekwatności i wiarygodności osoby niepełnosprawnej w roli świadka przez przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości. Już sama zmiana w tym obszarze zwiększa prawdopodobieństwo tego, że procedury przesłuchania będą ewoluować w kierunku większej wrażliwości na potrzeby i możliwości tej grupy świadków. A tym samym również zmniejszać ryzyko wtórnej wiktylizacji.

E-mail autorki: izabela.fornalik@gmail.com.

BIBLIOGRAFIA

- Ackerman, M. J. (2005). *Podstawy psychologii sądowej*. Gdańsk: GWP.
- Beail, N. (2002). Interrogative suggestibility, memory and intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disability*, 15, 129–137.
- Bentovim, A., Bentovim, M., Vizard, E., Wiseman, M. (1995). Facilitating Interviews with Children Who May Have Been Sexually Abused. *Child Abuse Review*, 4, 246–262.
- Budzyńska, A. (2007). *Jak przesłuchiwać dziecko – poradnik dla profesjonalistów*. Warszawa: Fundacja Dzieci Niczyje.

- Budzyńska, A. (2010). Psychologiczne aspekty zeznań małoletnich świadków. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 9(1), 7–14.
- Clifford, B., George, R. (1996). A Field evaluation of training in three methods of witness/victim investigative interviewing. *Psychology Crime and Law*, 2/3, 231–248.
- Desk Reference to the Diagnostic Criteria From DSM-5*. (2013). American Psychiatric Association.
- Fogden, B. C., Thomas, S. D. M., Daffern, M., Ogloff, J. R. P. (2016). Crime and victimisation in people with intellectual disability: a case linkage study. *BMC Psychiatry*, 16. DOI: 10.1186/s12888-016-0869-7.
- Fornalik, I. (2011). Wykorzystywanie seksualne osób z niepełnosprawnością intelektualną. *Obszary zaniedbane. Niepełnosprawność i Rehabilitacja*, 4.
- Green, G. (2001). Vulnerability of witnesses with learning disabilities: preparing to give evidence against a perpetrator of sexual abuse. *British Journal of Learning Disabilities*, 29, 103–109.
- Gudjonsson, G., Henry, L. (2003). Child and adult witnesses with intellectual disability: The importance of suggestibility. *Legal and Criminological Psychology*, 8, 241–252.
- Hershkowitz, I. (2018). NICHD-Protocol Investigations of Individuals With Intellectual Disability: A Descriptive Analysis. *Psychology, Public Policy, and Law*, 24(3), 393–403.
- Holder, E. H., Robinson, L. O., Frost, J. E. (2011). *Victims with Disabilities. The Forensic Interview. Techniques for Interviewing Victims with Communication and/or Cognitive Disabilities. Trainer's Guide. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs. Office for Victims of Crime*
- Jensen, T. (2005). Reporting possible sexual abuse: A qualitative study on children's perspectives and the context of disclosure, *Child Abuse and Neglect*, 29, 1395–1413.
- Kebbel, M., Hatton, C., Johnson, S. (2004). Witnesses with intellectual disabilities in court: What questions are asked and what influence do they have? *Legal and Criminological Psychology*, 9, 23–35.
- Kebbel, M., Wagstaff, G. (1997). Why Do the Police Interview Eyewitnesses? Interview Objectives and the Evaluation of Eyewitness Performance. *The Journal of Psychology*, 131/6, 595–601.
- McCarthy, W. (2001). *Sexuality and women with intellectual disabilities*. Londyn: Jessica Kingsley Publisher.
- Memon, A., Vrij, A., Bull, R. (2003). *Psychologia i prawo*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Millard, V. (1994). Between ourselves: experiences of a woman's group on sexuality and sexual abuse. W: A. Craft (red.), *Practice issues in sexuality and learning disability*. Londyn: Routledge.
- Perlman, B., Ericson, K., Esses, M., Isaacs, J. (1994). The developmentally handicapped witness: Competency as a function of question format. *Law and Human Behavior*, 18/2, 171–187.
- Pieńkowska, E. (2008) Środowiskowe uwarunkowania ryzyka wiktyimizacji seksualnej osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 7(1), 37–49.
- Scullin, M. H., Ceci, S. J. (2001). A suggestibility scale for children. *Personality and Individual Differences*, 30(5), 843–856.
- Shabalala, N., Jasson, A. (2011). PTSD symptoms in intellectual disabled victims of sexual assault. *South African Journal of Psychology*, 41(4), 424–436
- Sobsey, D. (1994). Sexual abuse of individuals with intellectual disability. W: A. Craft (red.), *Practice issues in sexuality and learning disability*. Londyn: Routledge.
- Sullivan, P., Knutson, J. (2008). Krzywdzenie a niepełnosprawność – populacyjne badanie epidemiologiczne. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 7(1), 50–73.
- Steller, M., Boychuk, T. (1992). Children as Witnesses in Sexual Abuse Cases: Investigative Interview and Assessment Techniques. W: H. Dent, R. Flin (red.), *Children as Witnesses*. Londyn: John Wiley & Sons Ltd.
- Stobbs, G., Kebbel, M. (2003). Jurors' perception of witnesses with intellectual disabilities and the influence of expert evidence. *Journal of Applied Research in Intellectual Disability*, 16, 107–114.
- Szymańska-Pytlińska, M., Chodecka (2014). Zagrożenia wtórną wiktyimizacją dziecka – ofiary wykorzystania seksualnego związanego z badaniami sądowymi. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 13(1), 72–92.
- Themeli, O., Panagiotaki, M. (2014). Forensic interviews with children victims of sexual abuse: the role of the counselling psychologist. *The European Journal of Counselling Psychology*, 3/1, 1–19.
- Zielona-Jenek, M. (2012). *Przesłuchanie małoletnich świadków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zmarzlik, J. (2009). *Będę świadkiem w sądzie*. Warszawa: Fundacja Dzieci Niczyje.

HEARING WITNESSES WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

In Polish literature, issues regarding procedural activities involving people with intellectual disabilities are virtually absent. The article is an attempt to supplement this knowledge. Its purpose is to show the specifics of functioning of witnesses with intellectual disability and the presentation of practical remarks regarding the organization of the hearing with their participation.

KEYWORDS:

INTELLECTUAL DISABILITY, CHILDREN, PROCEDURAL ACTIVITIES, HEARING

Cytowanie:

Pieńkowska, E., Fornalik, I. (2018). Przesłuchiwanie świadków z niepełnością intelektualną. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 17(4), 116-142.

Artykuł jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska.